

Marges van de bouwhistorie

Ronald Stenvert

Vanouds is de architectuurgeschiedenis een academisch vak met de nadruk op ontwerp en ontwerper. Uitvoering en gebruiksgeschiedenis kwamen nauwelijks aan de orde. Slechts een enkele keer dook een technisch aspect op, zoals de luchtboog bij de ontwikkeling van de gotiek. Monumentenzorg hield zich daarentegen vooral bezig met de praktische kant van het gebouwde erfgoed. In de opmaat tot het monumentenjaar 1975 zijn bijvoorbeeld duizenden woonhuizen aan de rijksmonumentenlijst toegevoegd. Hoewel boze tongen beweerden dat dit overwegend op esthetische gronden geschiedde, noopten de vaak verwaarloosde gebouwen tot een grotere aandacht voor materialen en constructies. Hieruit ontwikkelde zich de bouwhistorie. Waar dit vakgebied zich toe uitstrekt, is het onderwerp van deze bijdrage in een parafrase op de titel van een artikel van Rob Dettingmeijer: ‘Wat zijn de marges van de bouwhistorie?’¹

Tijd en plaats

Aanlokkelijk, maar apocrief, is de mythe dat met de ‘ontdekking’ van telmerken rond 1950 door Herman Janse de bouwhistorie zoals we die nu kennen, is ontstaan. De wortels liggen verder terug.² Net als in andere historische wetenschappen staan in de bouwhistorie tijd en plaats centraal, tot uiting komend in relatieve chronologieën van opeenvolgende bouwfases en regionale verschillen. De gehanteerde methode is grotendeels ontleend aan de archeologie met zijn systematische wijze van opgraven en documenteren. Anders dan in Nederland wordt in Engeland het onderzoek naar het opgaande werk ook tot de archeologie gerekend en luidt de vertaling van bouwhistorie *building archaeology*.³

Met de archeologie had de bouwhistorie in het begin vooral gemeen dat het ging om objecten waarover de historische documenten doorgaans schaars waren en die ‘tot spreken gebracht’ dienden te worden door middel van nauwkeurig documenteren en analyseren. In die pioniersjaren was het slechts een handvol bouwhistorici dat gezamenlijk veel aan het licht bracht over de oudere constructies achter de monumentale gevels, los van het feit of die betreffende gebouwen nu uiteindelijk verdwenen om plaats te maken voor stadsvernieuwing⁴ dan wel voor die tijd voorbeeldig gerestaureerd werden.⁵

Te verdedigen valt de opvatting dat de pioniersfase in 1989 werd afgesloten met het boek over kapconstructies van Herman Janse.⁶ Door de groeiende toepassing van de dendrochronologie kwam dit standaardwerk snel gedeeltelijk op losse schroeven te staan. De exacte datering van de houtconstructies die mogelijk werd, bracht een eerste paradigmashift teweeg, waarna vrijwel geen enkel groter onderzoek meer denkbaar is zonder ijking van de relatieve chronologie aan dendrochronologische gegevens. Inmiddels had zich bij de bestaande generatie bouwhistorici, die veelal een technische opleiding had genoten, een nieuwe lichtung gevoegd met een historische, kunsthistorische of een andere opleiding. In 1991 kwam het tot de oprichting van de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN).⁷

Richtlijnen

In die tijd vond het verzamelen van bouwhistorische gegevens nog overwegend plaats bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele grotere gemeenten en liep dit parallel aan het overheersende doel van de archeologie: het verzamelen van gegevens ten dienste van een betere kennis van het materiële verleden. Bij de archeologie is behoud van minder belang, omdat na opgraving doorgaans weinig in situ overblijft. Dat ligt anders voor de bouwhistorie, waar behoud altijd een rol speelt, lang voor het begrip ‘behoud door ontwikkeling’ algemeen ingang vond.

In het laatste decennium van de twintigste eeuw voltrok zich een ontwikkeling van een gestaag documenteren van gebouwen naar een meer operationele bezigheid ten behoeve van een positieve bijdrage aan de restauratie van het gebouw zelf. Om dit in banen te leiden, verscheen in 1995 een eerste leidraad.⁸ Dit was een belangrijk hulpmiddel om na de ontrafeling van de bouwgeschiedenis vervolgens de bouwhistorische waarde van de verschillende onderdelen te bepalen voor een verantwoord restauratieplan. Deze opzet werd in de *Richtlijnen bouwhistorische onderzoek* uit 2000 nader uitgewerkt. Nieuw was het om de objectieve waardestelling niet enkel in woord maar ook in beeld zichtbaar te maken, onderverdeeld in drie gradaties aangeduid met (koude) kleuren: blauw voor hoge, groen voor positieve en geel voor indifferente monumentwaarden.

Afb. 1 Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek uitgegeven in 2009

In 2009 zag een sterk vernieuwde versie van de *Richtlijnen* het licht (afb. 1).⁹ Daarin werd een pleidooi overgenomen om de bouwhistorie in het bouwontwikkelingsproces in te passen, met aan het begin een plan van onderzoek en als belangrijkste ijkpunt een bouwhistorische rapportage ten dienste van de vergunning-verlening.¹⁰ Aan het einde van iedere rapportage hoort een advies met als doel de waarden te plaatsen in de beoogde interventie en daarmee te komen tot een dialoog tussen onderzoeker en ontwerper en tot een *modus vivendi* tussen behoud en ontwikkeling.

De Richtlijnen bleken onbedoeld goed te passen in de lijn van de zich terugtrekkende overheid die niet meer het onderzoek zelf ter hand neemt, maar dit uitzet, coördineert en toetst. Een keerzijde van deze ontwikkeling is dat de algemene bouwhistorie vrijwel niet meer wordt uitgeoefend, terwijl de toegepaste bouwhistorie een grote vlucht doormaakte. Contractonderzoek levert als zodanig voor de opdrachtgever bruikbare producten op, maar zorgt slechts voor een beperkte, of ten minste een versnipperde, bijdrage aan de bredere structurele kennisvermeerdering in het algemeen, laat staan dat het veel gelegenheid geeft tot nadenken over de methodologische basis van de bouwhistorie als zodanig. Archeologen die deze structurele tekortkoming al eerder onderkend hadden,

beschikken, wat de RCE betreft, inmiddels over een onderzoeksagenda voor het gehele vakgebied.

Domein en reikwijdte

Tot dusver ging het bij het voorgaande impliciet vooral over monumentale gebouwen met veel bouwfases, liefst middeleeuws en dan nog graag met veel kloostermoppen. Ontegengesteld waren dit soort gebouwen in het begin de focus van veel onderzoek en werden objecten uit de zeventiende en achttiende eeuw al stiefmoederlijk behandeld, om nog maar te zwijgen van jonger gebouwd erfgoed. Dit veranderde met het Monumenten Selectie Project, dat duizenden gebouwen uit de periode 1850-1940 aan de rijksmonumentenlijst toevoegde. De jongere bouwhistorie die hierin besloten ligt oogstte in eerste instantie maar weinig bijval onder bouwhistorici en restauratiearchitecten. Er was zelfs een lichte weerstand te bespeuren, niet alleen omdat er nog zoveel oudere gebouwen onderzoek behoeften, maar vooral ook omdat de jongere gebouwen minder interessant werden gevonden door hun vermeende eenvoud en het beperkte aantal bouwfases. Zo dook de term 'monochroom' (uit één bouwfase) op voor panden waarvan men veronderstelde dat deze in één keer volgens de nog bewaard gebleven bouwtekening tot stand waren gekomen. De inzet was dan vaak dat men bij behoud enkel zou mikken op herstel van de oerfase.¹¹ In de praktijk bleek dit een grove simplificatie, niet alleen omdat een gebouw zelden exact zo is uitgevoerd zoals op tekening aangegeven staat, maar ook omdat de gebruiksgeschiedenis onvermijdelijk leidt tot een aaneenschakeling van kleinere en grotere aanpassingen. Daarnaast stonden onderzoekers op die zich juist met – een deel – van dit soort gebouwen bezighielden en een eigen benadering bepleitten. En op formeel wetenschappelijk metaniveau stelt zich de vraag of de methodologie van de bouwhistorie zich slechts tot een bepaalde periode beperkt, of zich juist uitstrekt in een rechte lijn van de Utrechtse St. Pieterskerk, via het Duitse Huis en Achter Clarenburg naar Hoog Catharijne (afb. 2 en 3)?¹²

Ontwerp en ontwikkeling

Het mag duidelijk zijn dat hier de mening wordt verkondigd dat de bouwhistorie zich over alle perioden dient uit te strekken. Een jonger gebouw bestaat dan misschien uit minder bouwfases, maar er is doorgaans een rijker gegevensbestand van beschikbaar en niet alleen over de materiële kant, maar ook over het proces van de totstandkoming inclusief informatie over ontwerper en ontwerpproces, plus de rol van de opdrachtgever en de overheid. Niet zelden gaat het ook om gebouwen die voor een specifieke functie zijn ontworpen, hetgeen zowel in een bredere typologie van gebouwen resulteert, als ook het ruimtelijke concept een grotere rol laat spelen. Daarnaast valt te beargumenteren dat bij jongere gebouwen juist het cultuurhistorische verhaal belangrijker is geworden door het verhaal dat het specifieke gebouw in de

Afb. 2 Utrecht, Stationsplein met de Catharijnetoren gefotografeerd in 1986 (foto auteur 1986)

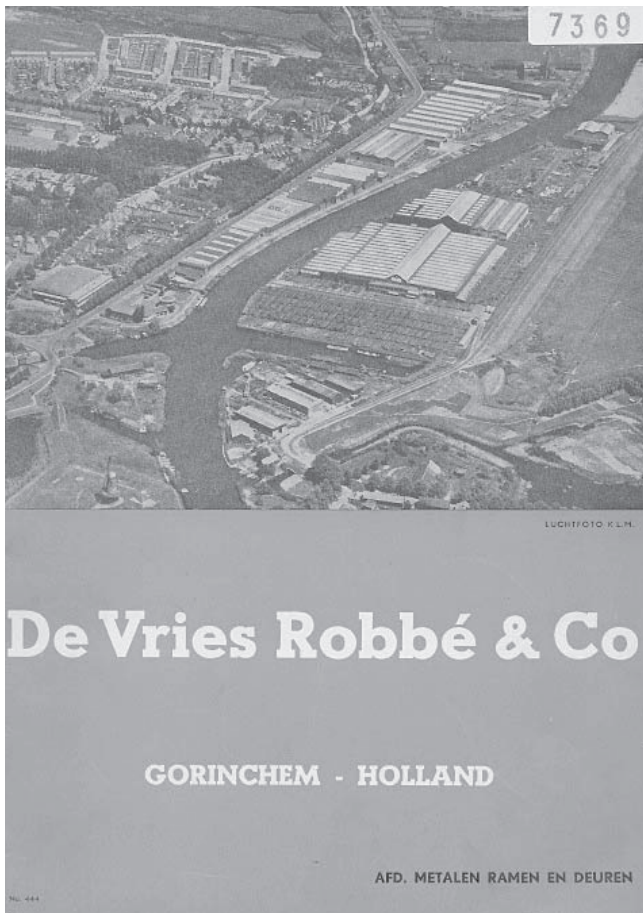
Afb. 3 Utrecht, Stationsplein met de gerenoveerde Catharijnetoren te Utrecht (foto auteur 2009)

genoemde brede zin vertelt, terwijl de gebruikte constructie niet altijd meer even uitzonderlijk hoeft te zijn.

Een natuurlijke neiging is om onbewust een scheiding aan te brengen tussen gebouwen van bouwers en die van ontwerpers, met in het eerste geval meer aandacht voor het gerealiseerde en in het tweede geval meer voor het conceptuele. Dit onderscheid is evenwel onvoldoende grond voor een gescheiden aanpak, tenminste wanneer het gebouw samen met de daarop betrekking hebbende gegevens het onderwerp van onderzoek is en blijft.

Het toenemende verval van sanatorium Zonnestraal te Hilversum was in 1988 aanleiding tot de oprichting van de Docomomo, die zich bezighoudt met het documenteren en conserveren van gebouwen van de Moderne Beweging. Dit initiatief leidde in vele landen tot het opzetten van een eigen canon van de moderne architectuur, waarin de oorspronkelijke ontwerpers een belangrijke plaats innamen. In internationale (werk) conferenties werd veel onderzoek gepresenteerd met betrekking tot de materiële aspecten van de moderne gebouwen, waardoor een aanzienlijke kennis werd opgebouwd.¹³ Vooral hedendaagse ontwerpers trokken zich het lot van deze moderne gebouwen aan. Door de nadruk op de Moderne Beweging werd het resterende gebouwde erfgoed uit dezelfde periode stiefmoederlijk behandeld. Daarnaast verkreeg het architectonisch ontwerp de overhand boven de historische ontwikkeling, door de stevige input van architecten, en vatte de genoemde gedachte post dat onderzoek naar moderne gebouwen anders van aard is. Op zich was dit geen vreemde redering op een moment dat de bouwhistorici zich nog aan de middeleeuwen ontworstelden en wat betreft de jongere bouwhistorie het nodige hadden in te halen. Inmiddels zijn ze gewend aan de rijkdom van het gegevensbestand en de breedheid van het onderwerp. Tevens blijkt dat het verschil tussen de gebouwen van de Moderne Beweging en contemporaine gebouwen, waaronder traditionalistische, de facto minder groot is dan gedacht. De Vries Robbé bijvoorbeeld, producent van stalen vensters te Gorinchem (afb. 4), leverde zijn stalen vensters niet enkel aan Zonnestraal, maar ook aan de meer traditionalistisch vormgegeven Rijkspostkantoren, zoals te Winterswijk (afb. 5) en Weert, en aan utilitaire silogebouwen zoals te Stroe bij Barneveld. De opdracht voor de KRO-studio in Hilversum ging echter aan hun neus voorbij, omdat die om ideologische redenen aan een katholieke firma uit Breda werd gegund. Tot een historische wetenschap waar tijd en plaats een dominante rol spelen, behoort ook een door de tijd heen gradueel veranderend aanbod van bouwmaterialen en constructies. En wanneer nieuwe bouwmaterialen beschikbaar kwamen was dat voor iedereen, en zou eenzelfde Jaspé-lino-leum in principe zowel in moderne als in niet-moderne gebouwen toegepast kunnen zijn.

In deze zin blijft in de onderzoekspraktijk slechts een accentverschil over. De bouwhistorici willen zien 'hoe het zo gekomen is' en de waarde bepalen van wat er nog staat, terwijl ontwerpers er iets actiefs mee willen doen: restaureren, interveniëren dan wel ontwikkelen. In de praktijk doen ontwerpers dit met behulp van een 'historische atlas' onder gebruikma-

Afb. 4 Folder De Vries Robbé & Co. uit circa 1955 (collectie auteur)

king van de kleuren rood, oranje en groen, die staan voor 'afblijven', 'overleg' en 'doorgaan'.¹⁴ In operationele zin zou het een uitdaging zijn om de eerder genoemde 'koude kleuren' van de Richtlijnen te verbinden met deze empathische 'seinkleuren' ten behoeve van het ontwerpproces en behoud door ontwikkeling.

Context en verwachting

In de algemene trend in de monumentenwereld van verschuiving van de aandacht van object naar context raken ook de marges van de bouwhistorie opgerekt. Toen de stad nog het onderwerp was, heette dit het stedenbouwkundig niveau, inmiddels staat het ensemble centraal en gaat het vooral over het inpassen in de ruimtelijke ordening.¹⁵ Twee zaken zijn hierbij van belang: de bepaling van de grootte van een ensemble waarbinnen de bouwhistorie nog een zinvolle rol kan spelen, en hoe om te gaan met een ontwikkeling waarin bestaande monumentenlijsten hun dominante rol zijn kwijtgeraakt en verborgen waarden belangrijker worden.

Vergroting van de context zal leiden tot interdisciplinaire samenwerkingsverbanden. Op niet-stedelijk terrein is het

Afb. 5 Winterswijk, Balinkesstraat 2-4, postkantoor, raamgreep met fabrieksnaam De Vries Robbé (foto auteur 2009)

onderzoek naar huis en landgoed Hackfort in 1997 een voorbeeld van een dergelijke bredere benadering.¹⁶ Bij fabrieksterreinen dient het gebied eveneens in breder interdisciplinair verband beschouwd te worden, zoals te Eindhoven bij de fabriekscomplexen van Philips, waar stedenbouw, architectuurgeschiedenis en bouwhistorie samen optrekken (afb. 6).¹⁷ De optimale ensemblemaat waarin de bouwhistorie zinvol kan participeren, moet zich nog verder uitkristalliseren.

Binnen de oude stad is er voor de bouwhistorie in het kader van die verschuiving naar de ruimtelijke ordening nog veel te doen. Verbreding van de aandacht van het pand naar die voor het bouwblok, of de wijk, is daarbij aangewezen. In algemeen bouwhistorische zin is er behoefte om vanuit de bouwhistorie naar de stad en haar ontwikkeling te kijken om, in samenhang met historisch geografische en historisch stedenbouwkundige aspecten, beter begrip te krijgen van de ontwikkeling van huizen, huizenblokken en de onderliggende stadsmorfologie.¹⁸ Los daarvan kan bouwblokonderzoek een belangrijke rol spelen bij het in kaart brengen van verborgen waarden. De archeologen hebben daar in het verleden al het voortouw in genomen¹⁹ en een methodiek ontwikkeld die hen in staat stelde om de *Archeologiebalans* te publiceren.²⁰ Dit levert een betere

Afb. 6 Eindhoven, Philipscomplex Strijp S, overzicht van een deel van het complex gezien van het Klokgebouw naar de Hoge rug (foto auteur 2008)

kennis op van wat zich werkelijk achter de gevels bevindt, maar men kan zo ook aangeven waar historische waarden vermoed mogen worden. Een attentiekaart of bouwhistorische verwachtingskaart speelt inmiddels al een rol in de processen van de ruimtelijke orde. De operationalisering hiervan heeft in een aantal steden, waaronder Amsterdam, Leiden en Utrecht, al dan niet al ingebed in een bestemmingsplan, vorm gekregen; voor andere steden is er nog veel te doen.

Bouwhistorie en de academische wereld

‘Lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed’ is de ondertitel van de *Richtlijnen 2009* en dat geeft goed de breedte van het veld aan waarin de bouwhistorie is beland. Die breedte vergt nogal wat en houdt het gevaar in van uitlubberende marges, maar dat geldt als zodanig evenzeer voor het werkgebied van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg die zich heeft verbreed tot de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Verbreding houdt ook het gevaar in van verdunning en noopt tot heroverweging van prioriteiten.²¹ Hier wreekt zich de geringe academische inbedding van de bouwhistorie, op een spaarzame uitzondering na, en is opnieuw een afgunstige blik richting archeologen onvermijdelijk. Door de permanente

druk op de toegepaste bouwhistorie is de algemene bouwhistorie onderhevig aan achterstallig onderhoud en raakt de formele bouwhistorie zelfs verweesd.²² Het referentiekader van de algemene bouwhistorie met betrekking tot materiaal, constructies en afwerkingen behoeft regelmatig onderhoud. Alleen dan kan de kwaliteit van de analyse bij de toegepaste bouwhistorie bestendig gegarandeerd blijven. Ook moet de methodische ‘gereedheidskist’ van de bouwhistorie nodig nader in ogenschouw worden genomen. Beide onderwerpen zijn zaken die juist in een academische wereld thuis horen of ten minste bij de Rijksdienst waar hoogleraren voorhanden zijn.

Dit is echter tot op heden niet opgepakt en de vooruitzichten stemmen ook niet hoopvol, niet in de laatste plaats omdat de kritische massa in de bouwhistorie erg klein is, waardoor het als onderwerp slechts beperkt in promotieonderzoeken aan bod komt en de bouwhistorie in de kennisprogramma’s van de Rijksdienst slechts in homeopathische verdunde vorm opduikt. Dergelijke bouwhistorische sporen zullen overigens niet eenvoudig met de aangekondigde Erfgoedmonitor inzichtelijk te maken zijn en in het algemeen geldt dat er voor het gebouwde erfgoed als geheel weinig te monitoren valt als aan de bouwhistorie geen substantiële inhoudelijke vooruitgang ten grondslag ligt.

Daarom is het een speerpunt van de SBN zelf om met beperkte middelen het bouwhistorische veld onder de loop te nemen en op systematische wijze leemten in kaart te brengen, deze te rangschikken in een volgorde van urgentie en tenslotte te groeperen tot enkele onderzoeksthema's voor de bouwhistorie in cultuurhistorische context. Hierbij kan gedacht worden aan thema's als 'erosie en duurzaamheid' van bouwconstructies, 'schaarste en import' in materiaalgebruik, 'innovatie en imitatie' en 'normalisatie en arbeidsbesparing'. Hoewel het onrealistisch is te verwachten dat uit een dergelijke onderzoeksagenda een academisch onderzoeksprogramma voort zal komen, scherpt het ten minste het denken over de bouwhistorie en de marges waarbinnen die zich beweegt.

Noten

- ¹ Rob Dettingmeijer, 'Marges aan de Oudegracht: Obstakels bij de ontwikkeling van een integraal stedelijk beleid voor architectuur en stedebouw', *Archis* (1990) 8, 24-31.
- ² G. van Tussenbroek (red.), *Bouwhistorie in Nederland: Kennis en bescherming van gebouwen*, Utrecht 2000.
- ³ Mede door dit 'lost in translation' is in Nederland de bouwhistorie geen onderdeel van de Malta-wetgeving geworden.
- ⁴ Koos Steehouwer, 'Nijmegen Grotestraat: het demasqué der façades', in: *Monumenten en bouwhistorie*, Zwolle/Zeist 1996, 266-273.
- ⁵ R. Meischke en G. Berends. 'Straten en huizen in het Bergkwartier; Zes eeuwen historie', in: H.M. Goudappel e.a., *Tien jaren stadsherstel: Bergkwartier Deventer 1967-1977*, Deventer 1978, 69-93.
- ⁶ H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940*, Delft 1989.
- ⁷ Van Tussenbroek 2000.
- ⁸ *Leidraad voor praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek*, Zeist 1995 (rdmz info: architectuur en stedenbouw).
- ⁹ Leo Hendriks en Jan van der Hoeve, *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek: Lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed*, Den Haag 2009.
- ¹⁰ Ronald Stenvert, 'Certificering: Naar een nieuwe richtlijn', *Nieuwsbrief SBN* (2008) 44, 24-29.
- ¹¹ *Gezamenlijke Erkenningregeling Architecten werkzaam in de Restauratie 'GEAR'*, Den Haag 2005, 3.
- ¹² Rob Dettingmeijer, *Antwoorden op de Leegten*, Utrecht 1976.
- ¹³ Met Preservation technology dossiers, over onder meer: 'Curtain Wall Refurbishment', 'Stone Cladding', vensters en hout- en betonconstructies en kleur.
- ¹⁴ Dit in de terminologie van de Rijksgebouwendienst die deze kleurcodering gebruikt voor het zogeheten demarcatieonderzoek ten behoeve van het dagelijks onderhoud van monumenten. Rijksgebouwendienst, *Memo Handleiding demarcatieonderzoek*, Den Haag 2010.
- ¹⁵ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg*, Den Haag 2009.
- ¹⁶ F. Keveling Buisman (red.), *Hackfort: Huis & landgoed*, Utrecht 1998.
- ¹⁷ Leon van Meijel en Freek Mulder, *Strijp S – Ruimtelijke en architectuurhistorische verkenning*, Nijmegen 2008; S. Stroux e.a., *Transformatie van de hoge rug: Eindrapportage deelstudie Strijp-S in opdracht van Park Strijp Beheer*, Delft © MIT 2009.
- ¹⁸ Ronald Stenvert, 'Enkhuizen: Morphologie einer schrumpfender vormoderner Stadt', AHF-congress 2010, Amsterdam 2010 (in voorbereiding).
- ¹⁹ W.A. van Es e.a. (red.), *Het bodemarchief bedreigd: Archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland*, Amersfoort/s-Gravenhage 1982.
- ²⁰ R.C.G.M. Lauwerier en R.M. Lotte (red.), *Archeologiebalans 2002: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, Amersfoort 2002.
- ²¹ In die zin wordt door de SBN gewerkt aan een beleidsplan 2010-2014 en door de Bond van Nederlandse Bouwhistorici i.o. aan een systeem van kwaliteitszorg.
- ²² Op een goed bedoelde, maar wat onsamenhangende, poging na. Bert van Bommel, *Bouwhistorie als wetenschap: Over toegepast bouwhistorisch onderzoek*, Den Haag 2008.